

EERSTE CURSUSJAAR

LES 3: DE STEDENBOUWKUNDIGE ONTWIKKELING VAN BERGEN OP ZOOM

TEKST: AD VAN DEN BULCK
GEACTUALISEERD DOOR DOCENT JAN HOPSTAKEN,

INLEIDING

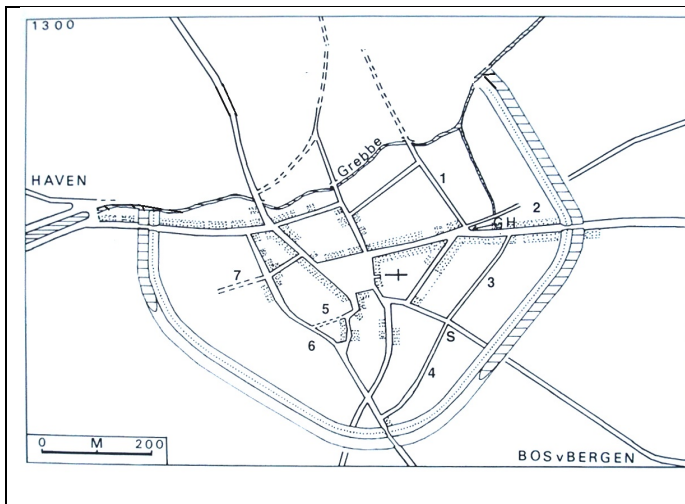
Het onderwerp van deze les is de ontwikkeling van de bebouwing, van het straten- en de pleinen. Vanaf de stichting van de stad omstreeks 1200 tot en met het debacle van uitbreidingsplan de Bergse Haven¹. Daarbij is sprake van perioden van uitbundige groei, van stagnatie en zelfs van dreigende krimp. De oorzaken daarvan zijn demografische, economische en politieke ontwikkelingen.

Het gaat hier om een inleiding in de stedenbouwkundige geschiedenis. De lestijd en de omvang van deze schriftelijke neerslag leggen beperkingen op. Ik bespreek de ontwikkeling van het stratenpatroon en de bebouwing dan ook niet chronologisch, maar sprongsgewijs: de jonge stad van 1300, de internationale handelsstad van 1500, de vestingstad van 1700, de industriestad van 1900 en de moderne stad van 2000.

Kenmerkend voor het verschil tussen een middeleeuwse stad en een middeleeuws dorp:

- een stad vervult centrale functies (marktplaats, concentratie ambacht en nijverheid, regionale en eventueel internationale handel, bestuur, rechtspraak, kerkelijk leven, onderwijs) die leiden tot:
- grote verscheidenheid in de sociaal economische structuur;
- relatief hoge bevolkingsdichtheid en geconcentreerde bebouwing;
- een tegenover de omgeving afstekend uiterlijk (bijv. muren, poorten, [kerk]torens en scheepsmasten);
- een eigen mentaliteit. Tot op zekere hoogte geldt dit onderscheid nog steeds.

1300 DE JONGE STAD

Eind 13^e eeuw kreeg Bergen op Zoom een aarden omwalling met palissaden (ca 1270-1290). Er waren een marktvelde met daaraan een kerk, verder een gasthuis (GH, 1246) en een stadsschool (S, 1285). Opvallend is dat ten noorden van de Grebbe er nog nauwelijks bebouwing was en hoogstwaarschijnlijk ook geen omwalling.

Op deze plattegrond zijn de oudste straten te herkennen aan de gestippelde huispercelen. Hierop beruiste tot in de 16^e eeuw een soort belasting: *hofstadcijs*². In de 13^e eeuw had de heer van Breda deze percelen uitgegeven. De eerste ingreep in het stratenpatroon had in 1300 al plaatsgevonden: de Wouwsestraat is verlegd.

In 1300 was Bergen op Zoom ongeveer 100 jaar jong. Archiefstukken uit het begin van de 14^e eeuw maken melding van 'coepmans' (1304), lombarden (bankiers, 1309), een weekmarkt op donderdag (1314) en een lakenhal (1314). Enige jaren later is sprake van een moutmolen (1322) en een vleeshal (1324). Muren, torens en poorten verschenen omstreeks 1330. Het kerkgebouw was zeker niet de huidige Gertrudiskerk maar mogelijk een romaanse voorganger. De stad kreeg, hoogstwaarschijnlijk samen met Breda, vóór of in 1212 een juridisch statuut. Niet bekend is wie het initiatief nam, de heer van Breda, ondernemende lieden in die nederzettingen of in

¹ Op basis van een aangepast plan wordt de stadsuitbreiding nu uitgevoerd onder de naam ScheldeVeste.

² Een jaarlijkse belasting die voor een belangrijk deel voor de gronden binnen de muren betaald moest worden. In Bergen op Zoom werd de belasting geheven op de gronden ten zuiden van de Grebbe. De overige gronden binnen de muren waren cijs vrij.

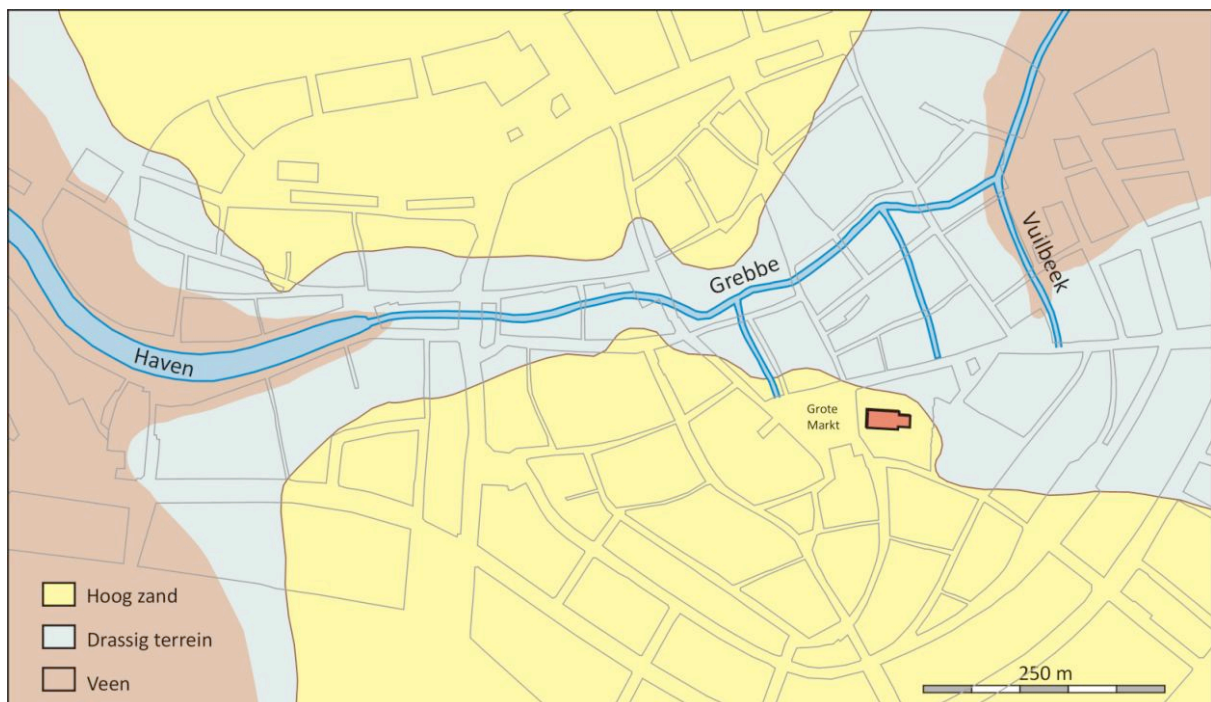
samenspraak. Bergen op Zoom en Breda zijn niet de enige steden die omstreeks die tijd ontstonden. In de periode 1100 tot 1350 werden in Europa honderden steden gesticht. Deze periode van verstedelijking vloeyde voort uit ingrijpende ontwikkelingen vanaf het jaar 1000. Er kwamen andere landbouwmethoden, nieuwe landbouwwerktuigen en betere tuigage voor trekdieren in zwang. Bovendien werd het klimaat milder. Dit betekende een aanmerkelijke verhoging van de opbrengsten per hectare. Dus: meer voedsel → meer kinderen die volwassen werden → meer handen aan de ploeg → vervolgens weer meer opbrengsten. De bevolkingsgroei zorgde ook voor vraag naar meer landbouwgronden. Derhalve: grootschalige (veen)ontginningen en inpolderingen. De 'overproductie' stimuleerde op twee manieren het ontstaan en de groei van steden. Plattelanders produceerden voedsel voor het stijgend aantal 'improductieve' stedelingen en er ontstond behoefte aan marktplaatsen waar men zuivelproducten, wol, graan, linnen, kleurstoffen, vlees en huiden kon verhandelen. De directe aanleiding tot het stichten van steden waren politieke en economische overwegingen. Met het schep-pen van vrijplaatsen (tot 1245 kent de heerlijkheid Breda nog lijfeigenschap) schiep de heer van Breda mo-ge-lijkheden tot economische ontwikkeling, creëerde hij bestuurlijke centra en stelde hij een politieke daad.

Waarom werd de nederzetting Bergen op Zoom een oppidum liberum, een plaats waarvan de inwoners eigen rechten hebben, vrij zijn?

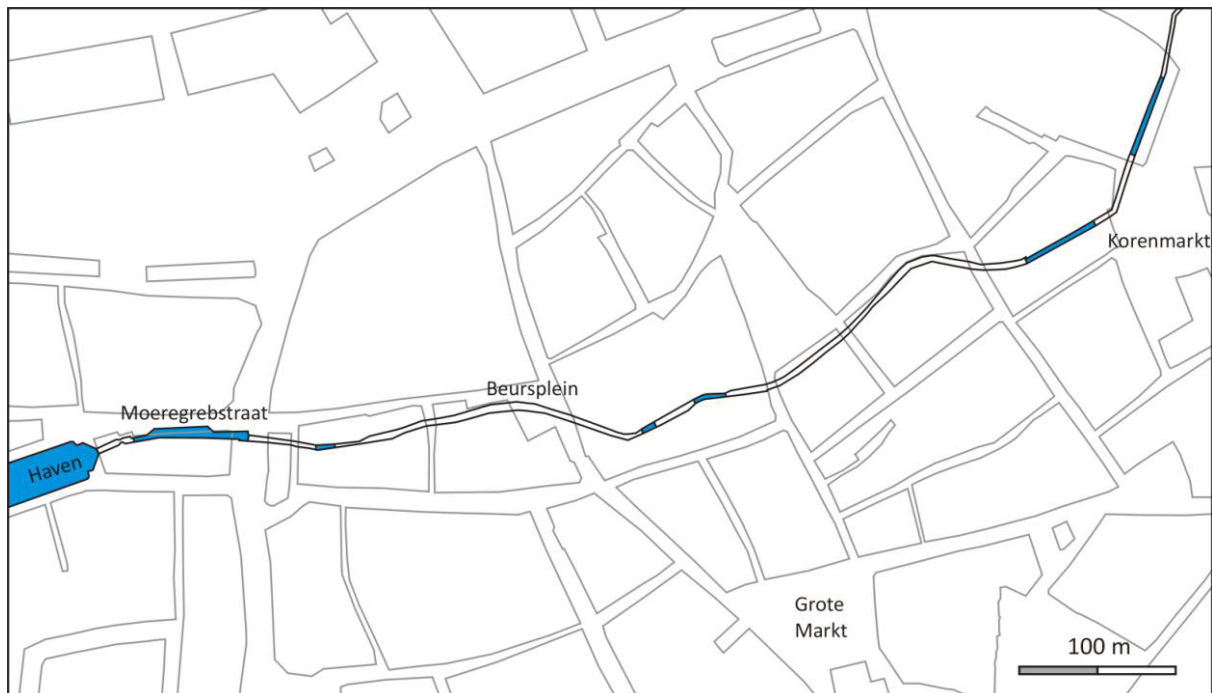
- daar stonden al een parochiekerk en huizen;
- waarschijnlijk waren er al ondernemende lieden actief (schippers, kooplieden, ambachtslieden);
- deze plaats was via een goed bevaarbare kreek verbonden met de Schelde;
- de landroute van zuid naar noord over wat we nu de Brabantse Wal noemen, kruiste deze nederzetting. Een route langs akkercomplexen, boerderijzwermen en zich ontwikkelende gehuchten. Dé route naar Antwerpen;
- de heer van Breda beschikte of verwierf hier eigen grond.

In de loop van de 14e en 15e eeuw groeide de stad in bevolking en gebouwen, in straten en pleinen uit tot de internationale handelsstad van 1500. Dit behoudens periodes van stagnatie als gevolg van de pest (1352) en als gevolg van de grote (1397) en een kleinere (1444) stadsbrand.

EEN INTERMEZZO: DE GREBBE

De Grebbe met de drie zijtakken

■ Open gedeelten van de Grebbe circa 1800

De Grebbe ligt in een inzinking van de Brabantse Wal. Deze liep van het veengebied in het oosten van de stad tot de Scheldekreek in het westen. Waarschijnlijk in het eerste kwart van de 13^e eeuw met enkele zijkanaaltjes, gegraven ten behoeve van de ontwatering van vennetjes in de stad en de afvoer van regen- en gebruikswater. De naam Grebbe is vermoedelijk een afleiding van het werkwoord graben (graven).

Later (ca 1250) maakte de stad de Grebbe geschikt voor transport van turf. Turf afkomstig uit veengebieden ten oosten en zuiden van de stad en bedoeld voor Vlaamse en Brabantse steden. Het water van de Grebbe deed in de 14^e en 15^e eeuw ook dienst als was- en spoelwater voor de lakennijverheid in de buurt van Nieuwe Plaetse (de huidige Korenmarkt en de Blauwehandstraat).

Tot ca 1500 lag de Grebbe open met eerst een aantal houten bruggen, die in de loop van de 15^e eeuw werden vervangen door stenen. De belangrijkste waren de Spuibrug bij de haven, de Sint Jansbrug bij het Markiezenhof, de Sint Jacobsbrug aan het einde van de Kremerstaat en de Verwersbrug aan het einde van de Blauwehandstraat. Naast enkele bruggen stonden openbare toiletten, *heymelicheyden*. De gemeente heeft de gewelven van deze bruggen in 1957 afgebroken. Zwaar vrachtverkeer zou er wel eens doorheen kunnen zakken. (!) De houten beschoeiingen van de turfvaart werden in 1413 vervangen door (natuur)stenen kadewanden. Kort na 1505 vond een grootschalige renovatie van deze kadewanden plaats. Aanwonende burgers beschikten over toegangstrappen en steigertjes. In de loop van de 15^e eeuw verscheen op de aanpalende erven steeds meer bebouwing. De stap naar overwelfing is dan niet ver meer.

Bij de aanleg van het Sint Jansplein (nu het Beursplein) in 1491 werd de Grebbe voor het eerst overkluisd. Vrij snel volgde de overkluizing ten behoeve van het Markiezenhof. De Franse vleugel en de kleine galerij staan op de Grebbe! In de loop van de eeuwen raakte deze watergang voor het grootste deel overwelfd. Perceelsgewijs verkocht de stad stukjes Grebbe aan aanpalende eigenaren. Dit onder voorwaarden betreffende de breedte en de hoogte van het gewelf en het onderhoud. Tot 1960 blijven er echter nog open stukken zoals in de tuin van Huize Sint Gertrudis (de Armenblok aan de Goudenbloemstraat), bij het achtererf van het Markiezenhof (nu Franse tuin) en achter het Spuihuis.

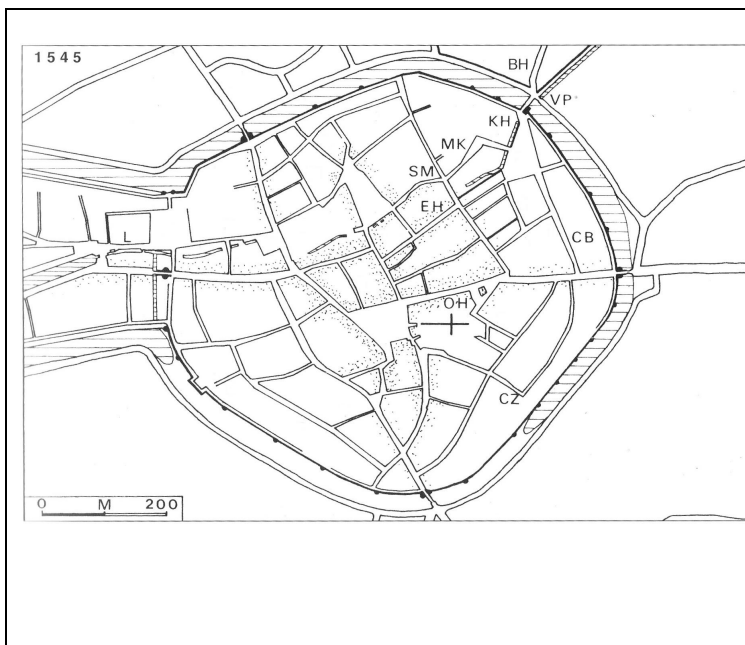
Met de overkluizing verdween de functie van turfvaart. In 1530 werd een alternatieve route gemaakt. De stad verbond wat nu de Zoom heet (een in oorsprong middeleeuwse turfvaart tot bij Essen in België) met de stadsgracht ten noorden van de stad en maakte een overslaghaven op het Noordland, de *anthoofden*. De Zoom ter plaatse van de Noord- en Zuidzijde Zoom werd pas in 1885/1886 bij de ontmanteling van de vesting gegraven. Met de overwelfing veranderde ook de functie van de Grebbe. Deze werd, vooral na 1900, het hoofdriool van de stad. Alle huizen en straten ware er direct of indirect op aangesloten.

AFMETINGEN

De afmetingen van dit grootste monument van de stad liegen er niet om: 800 meter lang, waarvan ongeveer 600 meter beloopbaar en circa 200 meter rioolbuis is. Van de 600 meter is 200 meter geheel of gedeeltelijk vervangen door beton. De breedte varieert tussen 1.80 en 5.40 meter, de hoogte tussen 1.30 en 4.80 meter. Sinds 2014 is het gedeelte van de Grebbe tussen de Gevangenpoortstraat en de beeldentuin van het Markiezenhof te bezoeken, een afstand van ± 270 meter.

Op verzoek van de Vereniging Binnenstad werd de Grebbe eind jaren negentig op de rijksmonumentenlijst geplaatst. Dit als voorzorg. De gemeente was namelijk voornemens de historische gewelven met een alles bedekkende laag spuitbeton te versterken (!) Hiervan moest men toen afzien, waarna - noodgedwongen - restauratie volgde. De Grebbe doet nu nog beperkt dienst als afvoer van rioolwater (via een aparte buis), maar voornamelijk toch als afvoer van hemelwater bij zeer hevige buien. Wie nu in de Grebbe afdaalt, ziet nog de natuurstenen kadewanden uit 1505, de gewelven die per perceel verschillen, de dichtgemetselde toegangen/trappen naar aanpalende erven en woningen, de aanzetten van 15^e eeuwse bruggen en de sporen van de openbare toiletten.

1500 DE INTERNATIONALE HANDELSSTAD

Omstreeks 1500 was het stratenpatroon nagenoeg uitgekristalliseerd. Voor de levendige handel, de talloze bedrijfjes en de vele inwoners waren na 1450 nieuwe pleinen en straten nodig: Korenmarkt (1479), Beursplein (1491), Nieuwe Markt (noord van de Gevangenpoort), Morganstraat (1484), Hofstraat (1486), Mosselstraat, Lange Nieuwstraat (1479, Korenbeursstraat), Fluwelenbroekstraat, Lindebaan, Roskamstraat, (Korte) Nieuwstraat (1521), Moeregrebstraat (1523, voorheen een pad langs de Grebbe). De Sint Annastraat (1507-1509) is een verhaal apart, want het initiatief van een Antwerpse 'projectontwikkelaar'. Ook de Borgvlietsedreef is bijzonder. Na 1481 aangelegd op initiatief van Jan II of Jan III van Glymes, waarschijnlijk als ceremoniële weg voor Blijde Inkomsten tussen het kasteel van Borgvliet en de stad.

De jaren tussen 1470 en 1530 vormden een zeer welvarende periode. Wij zouden nu van een hoogconjunctuur spreken. Het inwoneraantal groeide met bijna 40 %, van 6800 (max) in 1480 tot 9500 (max) in 1529. Bergen op Zoom profiteerde, in de schaduw van Antwerpen, volop van de transitohandel tussen Noord-, Zuid- en Midden-Europa. Het geld kon niet op. Ruim een halve eeuw vormde de stad één grote bouwwerf: uitbreiding van de Gertrudiskerk met een groot koor en plannen voor een nieuw schip; een uitbreiding bekend onder de naam het "Nieuwe Werck" (1504-1545), de bouw van het Markiezenhof (1484-1512) en van het Kleine Hof aan de Goudenbloemstraat (1534-1541), werkzaamheden aan het kasteel van Wouw (ca 1485) en dat van Borgvliet (1503/1505), bouw van handelshuizen voor buitenlandse kooplieden (o.a. het Engelse Huis in de Heylechs Gheesstrate, de huidige Engelsestraat), vernieuwing/groot onderhoud kaden en bruggen over de Grebbe, een getijdewatermolen in het Havenkwartier en watermolens op de Grebbe (1488/1489), uitbreiding van de haven. Maar ook de vernieuwbouw van Waag en Vleeshal (1521), en groot onderhoud aan stadsmuren, poorten en torens. Nieuwe kloosters verrezen op open plekken in de stad: in 1461 het Minderbroederklooster (Goudenbloemstraat), in 1475 het Cellenbroedersklooster (Korenbeursstraat) en in 1485 het Cellenzustersklooster (Huijbergsestraat). Ook de omlegging van de turfvaart omstreeks 1530 hoort in dit rijtje thuis.

Edellieden in dienst van de heren van Bergen op Zoom bouwden hun woningen naar voorbeeld van het Markiezenhof. Zie het Hof Van der Werve³ (locatie Zwijnshoofd). Welvarende burgers bouwden nieuwe huizen of verbouwden hun bestaande huis. Rijke lieden stichtten een soort hofjes (*cameren*) voor fatsoenlijke armen. Ook buiten de muren vond nieuwbouw plaats. Bij de Wouwsepoort het Sint Elisabethklooster (1480), waar omstreeks 1520 een ziekenhuis bij werd gevoegd. Op veilige afstand van de stad, richting Wouw kwam een leprozenhuis. Waar nu het Mollerlyceum staat verscheen tussen 1486 en 1498 een begijnhof met 53 huizen, school, ziekenzaal, pesthuis. Het kerkgebouw kwam in 1529 klaar. Buiten de stadspoorten waren voorsteden met lintbebouwing ontstaan. Eén voorstad, het Havenkwartier, werd eind vijftiende eeuw juridisch bij de stad getrokken, ommuurd en voorzien van een havenfront met één water- en twee landpoorten (1484-1508).

UITERLIJK

In deze periode waren de kerkelijke en openbare gebouwen, de handelshuizen en woningen van edellieden en zeer rijke burgers gebouwd in (natuur)steen. Dit gold ook voor de vestingwerken. In de hoofdstraten vond versteningsproces dan al enige tijd plaats: daken met pannen, tichels of leien, stenen zijmuren, tussenmuren en vaak ook stenen achtergevels. Dit als het antwoord op de stadsbranden van 1397 en 1444. Omdat veel inwoners hechtten aan hun houten voorgevels, bleven deze lang in zwang. In de zij- en achterstraten stonden nog overwegend houten huizen. Meer hierover in les 9. over de bouwgeschiedenis.

RANGORDE STRATEN EN WIJKEN

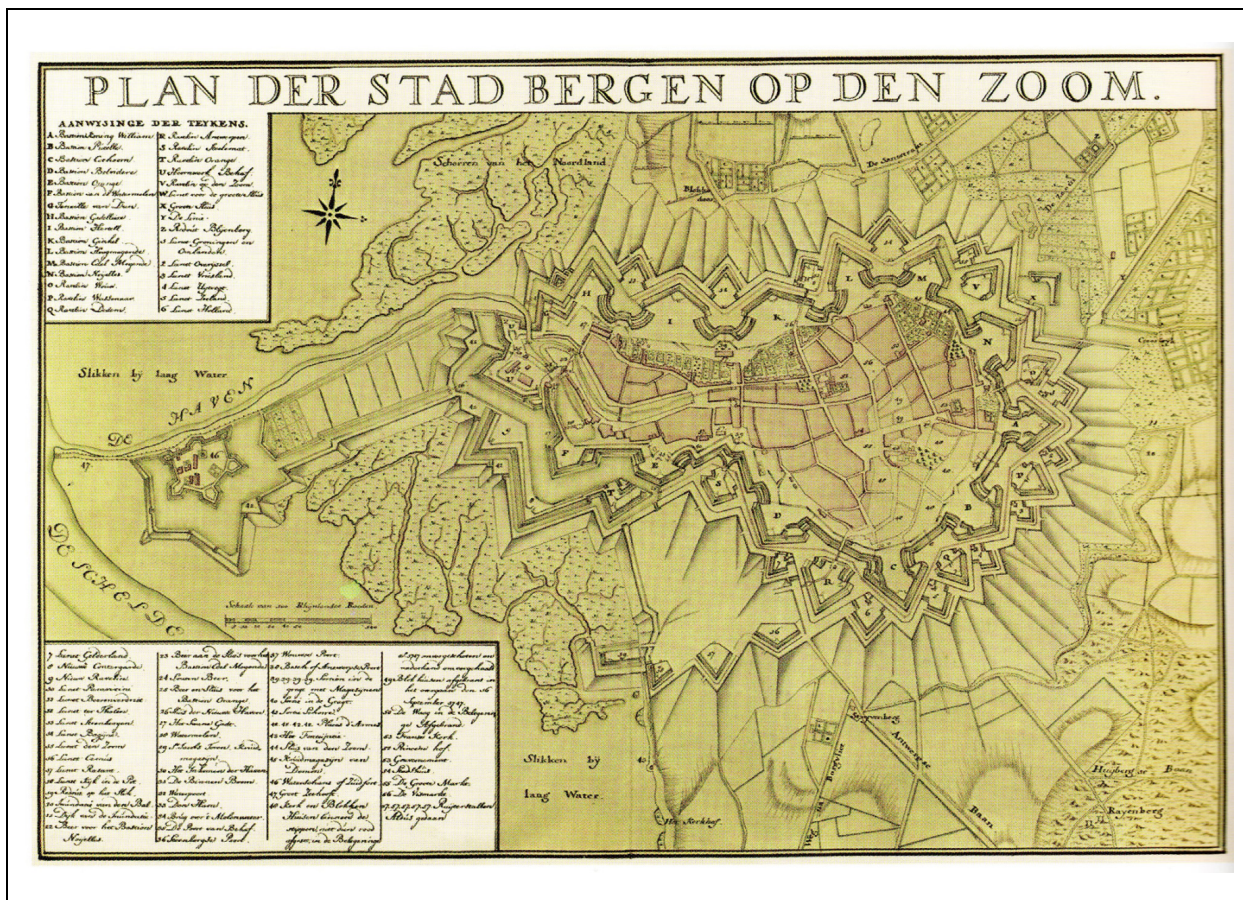
Waar in de jonge stad - naar historici veronderstellen - arm en rijk nog door elkaar heen woonden, verscheen in de loop der tijd een rangorde in de straten: in de hoofdstraten en aan de Grote Markt belangrijke openbare en kerkelijke gebouwen, handelshuizen en woningen van de rijke burgerij. In de zijstraten de minder gegoeden en de armen in de achterstraten en steegjes. De allerarmsten woonden in primitieve bouwsels onder de bogen (garieten) van de stadsmuren.

In bepaalde wijken kwamen concentraties van bedrijven voor. In het Havenkwartier pottenbakkerijen, meestoven en zoutziederijen vanwege het brandgevaar. Lakennijverheid en bierbrouwerijen op de Nieuwe Plaetse (de huidige Korenmarkt) en de Blauwehandstraat vanwege de aanwezigheid van zoet water en open terreinen.

De economische neergang na 1530 maakte een einde aan de groei van Bergen op Zoom en daarmee aan de bouwactiviteiten. Zo legde men 1545 de bouw aan het koor van de Gertrudiskerk stil. Deze neergang kende meerdere oorzaken: het afnemen van de betekenis van jaarmarkten en de opkomst van beurzen, de bevoorrechtiging en expansie van Antwerpen, wegvallen van een belangrijk deel van het rijke achterland door watersnoden in Zeeland en West-Brabant, financiële gevolgen van de oorlogen met Frankrijk (belastingverhoging!). Pogingen van markies Jan IV om het tij te keren hadden geen of onvoldoende succes; zijn verzoeken aan koning Philip II en Maria van Hongarije om de oude zeer uitgebreide jaarmarktvorrechten in ere te herstellen, werden niet ingewilligd.

Ondanks het hoge aantal inwoners in 1565, ca 10.000, ging het Bergen op Zoom economisch niet meer voor de wind. Terend op voorbijgaten ging de stad de tachtigjarige oorlog met Spanje in (de Nederlandse Opstand 1568-1648). Bergen op Zoom werd vestingstad en bleef dat tot de ontmanteling, die in 1868 een aanvang nam.

³ Een belangrijke familie in Bergen op Zoom, waarvan een aantal leden de functie van drossaard hebben vervuld.

Omstreeks 1700 werd vanwege de Spaanse Successieoorlog⁴ hard gewerkt aan het belangrijkste deel van het vestingwerk van Menno van Coehoorn. Alleen de delen ten noorden van stad en Havenkwartier, en ten zuiden van het Havenkwartier werden in de periode 1741-1744 verwezenlijkt. Reden hier toe was de dreiging die uitging van de Oostenrijkse Successieoorlog⁵ voor de Zuidelijke Nederlanden. Tijdens deze oorlog is de vesting Bergen op Zoom in 1747 ingenomen.

De stad lag in een waar keurslijf: 52 ha stad te midden van 130 ha vestingwerk. Nieuwbouw was alleen mogelijk binnen de omwalling waar de beschikbare terreinen snel opraaften. Eind 16^e en begin 17^e eeuw bood het hergebruik van vooral oorspronkelijk katholieke gebouwen een oplossing voor het gebrek aan ruimte. Het bebouwen van achtererven en tuinen was eveneens een antwoord hierop. In deze periode werd bebouwingsdichtheid nagenoeg maximaal.

In feite ontstond het keurslijf al bij het begin van de Nederlandse Opstand (de 80-jarige oorlog), toen de stad in de frontlinie kwam te liggen. Vanaf 1581 werden alle bouwwerken buiten de stadsmuren afgebroken: het begijnhof, het Sint Elisabethgasthuis en het leprozenhuis. Ook de bebouwing in de voorsteden bij de Steenbergse, Wouwse en Bospoort werden met de grond gelijk gemaakt. In de plaats kwamen *bastions* en *hoornwerken*. De middeleeuwse torens en muren werden afgebroken of opgeno-

⁴ Spaanse Successieoorlog (1702-1713): strijd over de troonopvolging in Spanje tussen Engeland, de Republiek en Oostenrijk aan de ene kant en Frankrijk aan de andere kant.

⁵ Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748): strijd die uitbrak toen het opvolgingsrecht van Maria Theresia van Oostenrijk door o.a. Frankrijk werd betwist en door de Republiek en Engeland werd erkend.

men in de wallen. De middeleeuwse poorten werden verlaagd, omdat zij te kwetsbaar voor kanonvuur waren. Met het vestingwerk van Menno van Coehoorn (fase 1. 1698-1713 en fase 2. 1741-1744) verdwenen de laatste resten van de middeleeuwse omwalling. De entrees van de stad ter hoogte van de Wouwse- en de Bosstraat werden verlegd. Zie ook les 9 over de Militaire Geschiedenis.

Waar de stad in 1565 nog ca 10.000 inwoners telde, was dit aantal door vooral oorlogshandelingen en vervolgingen in 1597 geslonken tot 4.700, exclusief het garnizoen. Mede door economische oplevingen en het meetellen van het garnizoen telde de stad in 1615 ongeveer 9.000 en in 1665 weer ca 10.000 inwoners. In 1730 zijn dat er 7.500 (een klein garnizoen) en in 1795 nog maar 4.900. De stad was de belegering, inname en verwoesting in 1747 nog steeds niet te boven.

Bergen op Zoom was in deze periode vooral een garnizoensstad met een bescheiden nijverheid (pottenbakkerijen, bierbrouwerijen, visserij met export van ansjovis) en een regionale marktfunctie.

Naast de afbraak van de bebouwing buiten de muren eind 16^e eeuw was in de vestingperiode de belangrijkste stedenbouwkundige gebeurtenis de herbouw van de Gertrudiskerk en bouw van nieuwe huizen langs een groot aantal straten na de beschietingen door de Fransen in 1747. Het betrof Hoogstraat en omgeving en het bouwblok tussen Zuivelstraat/Kremerstraat/Engelsestraat. Verder Koevoetstraat en omgeving, en Korenbeursstraat en omgeving. De loop van de betreffende straten werd niet gewijzigd, maar er verschenen 18^e eeuwse gebouwen met de nokrichting evenwijdig aan de straat. In sommige straten verscheen bebouwing van een mindere kwaliteit zoals in de Schoolstraat en de Korenbeursstraat. Ook in andere delen van de stad veranderde het stratenpatroon niet noemenswaardig. Wel het aanzien van de binnenstad. Allengs verdwenen de houten gevels (de huizen zelf bleven meestal staan, zeker de grote woningen aan de hoofdstraten). Renaissance en later classicistische gevels kwamen er voor in de plaats. Mede door de vele empire ramen en gestucte gevels heeft Bergen op Zoom nu een vroeg 19^e eeuws uiterlijk.

Nauw verbonden met de vesting- en garnizoensperiode zijn militaire bouwwerken waarvan een belangrijk deel nog steeds de stad siert: Blokstal II, 1745 (Artilleriestraat), Groot Arsenaal, 1764 (Rijtuigweg), Blokstal III, 1764, (Artilleriestraat), Gouvernementshuis, 1771 (Wouwsestraat), Provoosthuis, 1783 (Potterstraat), Klein Arsenaal, 1787 (Dubbelstraat).⁶

Vermeldenswaard is nog de bouw van de katholieke kerk, de Heilige Maagd Maria, aan de Grote Markt in 1829.

Toen de industriële revolutie in Nederland en in Bergen op Zoom omstreeks 1850 aan de deur klopte zat de stad nog klem binnen de vestingwerken. De eerste industriële bedrijfjes vestigden zich noodgedwongen binnen de omwalling. Zie les 6 over Vroege Bedrijvigheid en Industrie. Met smart wachtte eenieder op de vestingwet die de ontmanteling mogelijk moest maken. Inmiddels rukten de spoorwegen op. De spoorlijn naar Vlissingen liep over het schootsveld (*glacis*) ten oosten van de stad. Bij de aanleg daarvan in 1863 werd tegenover bastion William het station gebouwd. De Stationsstraat is van latere datum (1870). De aansluiting tussen stad en station liep via de voormalige Stationsweg, van het Korenbeursplein naar het station (van het Korenbeursplein via de huidige Williamstraat en Oude Stationsweg).

⁶ Blokstal I is in 1703 gebouwd en in 1967 afgebroken voor de aanleg en bebouwing van de Westersingel.

1900 DE INDUSTRIESTAD

Naast garnizoensstad met veel tuinbouwbedrijven was Bergen op Zoom rond 1900 vooral een industriestad, waar ijzergieterijen, suikerfabrieken en daarvan afgeleide bedrijven de boventoon voerden. Aanvankelijk ontwikkelden deze bedrijfstakken zich in de binnenstad, in het Havenkwartier en in mindere mate in de omgeving van het station en de spoorlijn. Na het slechten van de vestingwerken konden de industrieën hun vleugels uitslaan. Het inwoneraantal liep in de industrialisatieperiode flink, maar niet spectaculair op: in 1865 9.139, in 1895 13.011, in 1925 meer dan 20.000, in 1945/55 meer dan 30.000 en in 1975 waren er meer dan 40.000 inwoners.

Een Koninklijk Besluit van 16 januari 1867 betekende de opheffing van de vesting Bergen op Zoom en maakte de weg vrij voor het slechten van de vestingwerken. Dit vond in twee perioden plaats: fase I 1868-1871, het Zuiderfrontier, en fase II 1884-1890, het Noorderfrontier. De tweede fase kon pas van start gaan nadat een nieuwe bedding voor de Zoom was gegraven. De ingenieur van de ontmanteling, F. van Gendt, ontwierp ook een stratenplan voor de vrijkomende gronden. Sommige daarvan behield het rijk: Kijk in de Pot, Sabeltjesbos (Burg. De Roocklaan e.o.), Plein XIII, voormalig bastion Coehoorn (locatie Rabobank e.o.), het terrein waar nu de Faurestraat ligt en terreinen ten noorden en ten zuiden van wat nu de Rijtuigweg heet. Ravelijn Op den Zoom (het Ravelijn) en contregarde Coehoorn (eilandje in Anton van Duinkerkenpark), bleven in verband met de waterhuishouding van de stad gespaard. Op de vrijgekomen vestinggronden kwam naast fabrieken en instellingen (kloosters, ziekenhuis, scholen, kerken, kazerne) vooral woningbouw. Aan de zuid- en oostzijde van de stad hoofdzakelijk arbeiderswoningen, aan de noordzijde huizen voor de midden- en hogere klasse. Aan de uitvalswegen (Burg. Stulemeijerlaan, Antwerpsestraat en Stationsstraat) verschenen herenhuizen. De bebouwing aan de zuidzijde en de uitvalswegen kwam vrij snel gereed, de bebouwing van de noordzijde duurde veel langer. De Faurestraat dateert van 1932. De laatste villa's daar zijn van de jaren zeventig.

Naast de bebouwing van de vestinggronden deed zich in deze periode nog een ontwikkeling voor. Een die Bergen op Zoom sinds het afbreken van de voorsteden omstreeks 1580 niet meer had gekend: lintbebouwing. Langs de toegangswegen Antwerpsestraatweg, Wouwsestraatweg en Halsterseweg, maar ook langs Parallelweg, Balsebaan, Zandstraat, Borgvlietsedreef en aanpalende straten bouwden particulieren woningen. Hier kwam geen planning aan te pas. De weg lag er immers al. De stad volgde met water, elektriciteit en riolering.

BIJZONDERE GEBOUWEN

1870 – 1930 was het tijdvak waarin - veelal op de vestinggronden - tal van bijzondere gebouwen verschenen: Huize Sint Gertrudis/ de Armenblok (1868, Goudenbloemstraat), stationsgebouw (1869 gesloopt in 1970), Sint Josephsgezellenvereniging/ de Vetpan (1871, gesloopt 1964, Burg. van Hasseltstraat), Algemeen Burger Gasthuis (1881, Van Dedemstraat), Thalia (1883, gesloopt in 1963, Parade), Rijks Hogere Burgerschool (1885, Bolwerk Noord), de watertoren (1899, Parallelweg), Artilleriekazerne (1900, nu Centrum voor de Kunsten), Juvenaats (1903-1905, gesloopt in 1993, Antwerpsestraatweg), parochiekerk de Martelaren van Gorcum met klooster en schoolgebouwen (1905, gesloopt 1987, Bolwerk Zuid en Noordsingel), Sint Josephkerk (1913, gesloopt in 1971, Bredasestraat). Wat later volgden Mollerlyceum (1926-1928, Bolwerk Zuid), Ontmoetingskerk (1928, Bolwerk Zuid), de parochiekerk van het Fort (1928, Prins Bernhardlaan). Van een andere orde - maar wel noemenswaard - is het volkspark van de Leuvense architect Roesseels (1887).

De jaren rond 1900 vormen de periode waarin architect C.P. van Genk zijn stempel op de stad drukte. Tientallen gebouwen, vooral woningen en winkels, werden door hem ontworpen en verwezenlijkt.

In deze periode (1850-1950) was nog geen sprake van functiescheiding. Wonen, werken, schoolgaan, winkelen, sporten en recreëren kwamen naast elkaar voor. In woonstraten stonden (vervuilende) bedrijfjes en bedrijven, op elke hoek van de straat wel een winkel(tje), verder veel kleine horeca. Met de industrialisatie en de productie van massagoederen kwamen de winkelstraten op. Waren in de voorgaande eeuwen winkels vooral verbonden aan ambachtelijke bedrijfjes en verspreid over heel de stad, nu werden het verkooppunten van fabrieksproducten en trad concentratie op. Samen met het Vierkantje (Kremerstraat, Kortemeestraat en Fortuinstraat) verwinkelden ook de aanloopstraten (Wouwsestraat, Zuivelstraat, Bosstraat, Steenbergsestraat en Lievevrouwestraat). De A-locatie van het winkelbestand vormde rond 1900 de kruising Lievevrouwestraat, Steenbergsestraat, Kortemeestraat en Fortuinstraat. De hoekpanden getuigen er nog van. De tram van Tholen naar Bergen op Zoom had er een belangrijke halteplaats en hier verschenen in de jaren dertig de eerste stoplichten van stad.

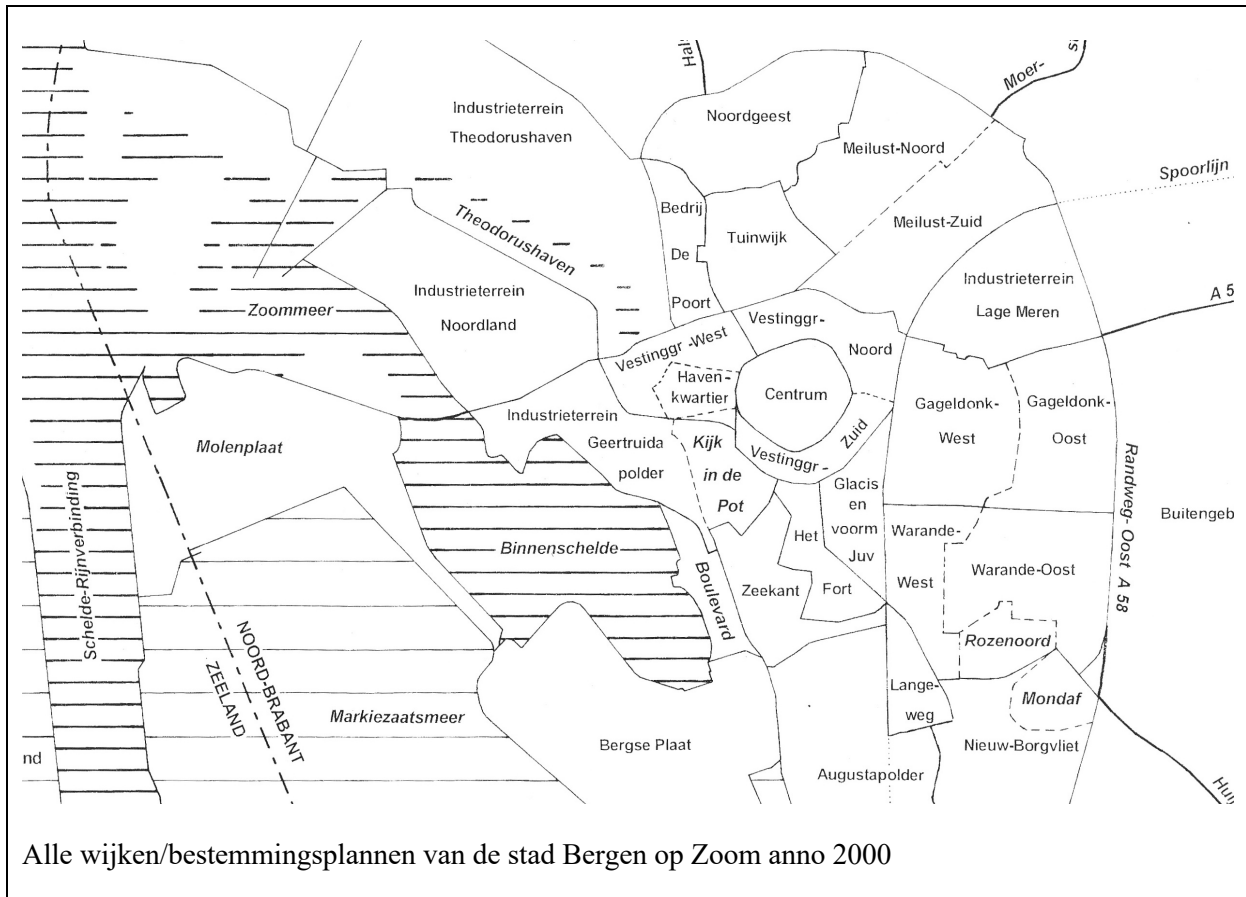
In deze periode ook nam de emancipatie van de katholieken een hoge vlucht; het tijdperk van het rijke roomse leven. Gebouwen met een rooms stempel gingen in sterke mate het stadsbeeld bepalen: kerken, scholen, kloosters, patronaats- en verenigingsgebouwen. Voor nagenoeg al deze gebouwen hebben achtereenvolgende gemeentebesturen zonder enig historisch besef vanaf 1970 sloopvergunningen afgegeven. Weg ermee! Herbestemmen, zoals in andere steden, kwam niet in hun hoofd op.

Ik ga hier voorbij aan de komst en het verdwijnen van de voor Bergen op Zoom traditionele industrie: suikerfabrieken, ijzergieterijen en kachelfabrieken. In les 6 verneemt u hier meer over.

EEN GELUK BIJ EEN ONGELUK

De Grote Markt en omgeving zijn als gevolg van WO II ontsnapt aan een stedenbouwkundige ramp. In de hongerwinter van 1944/45 en voorjaar 1945 bestookten de Duitsers het bevrijde Antwerpen, de aanvoerhaven voor de geallieerde troepen, met V-1 raketten. Soms haalden die Antwerpen niet. Zo zijn er een paar op Bergen op Zoom gevallen, waarvan een op het kantongebouw en politiebureau op de plek waar nu V&D staat. Dit bleek voor de historische binnenstad een groot geluk, want wanneer daar geen kale vlakte had gelegen, zou V&D zich aan de Grote Markt of in een van de monumentale aanloopstraten hebben gevestigd. Dit met alle verwoestende gevolgen van dien: aantrekkende werking (C&A, HEMA, winkelketens), afbraak monumentale panden, doorbraken en parkeerterreinen. De ontwikkeling van een winkelgebied in het oosten van het centrum is, achteraf gezien, een zegen voor de kern van de historische binnenstad gebleken. Deze bleef gaaf!

2000 DE MODERNE STAD

Anno 2000 hebben binnenstad en Havenkwartier niets meer van de verpauperde aanblik uit de jaren zestig en zeventig. Markiezenhof en Gertrudiskerk zijn met vele winkel- en woonhuispanen prachtig gerestaureerd. De foeilelijke Lucernaflat verdween uit het stadsbeeld en maakte plaats voor het plan Parade, een woon- en winkelproject, dat goed past bij de kleinschalige en fijnmazige structuur van de stad. Het autoverkeer werd uit de binnenstad geweerd, de horeca nam bezit van de pleinen. De tuinderijen rond de stad maakten plaats voor een hele reeks woonwijken, industrie- en sportterreinen. Het garnizoen verdween en de beeldbepalende kazernes zijn herbestemd of afgebroken. Op enkele uitzonderingen na is het rijke roomse leven met de vele kerken, scholen, patronaats- en verenigingsgebouwen, internaten, kloosters en kapellen voor goed uit het stadsbeeld verdwenen.

Wonen, werken, winkelen/recreëren en sporten werden na de oorlog gescheiden. Fabrieken, banken, kantoren, scholen en winkels met volumineuze goederen verdwenen uit de binnenstad. Bedrijven op industrieterreinen, woningen in wijken met een eigen winkelvoorziening, basisonderwijs en buurthuizen, sport op uitgebreide sportcomplexen, kantoren op specifieke locaties. Alle functies streng gescheiden, te streng volgens sommigen. De binnenstad ging onderdak bieden aan *funshopping*, recreatie, kleine kantoren en stedelijk wonen.

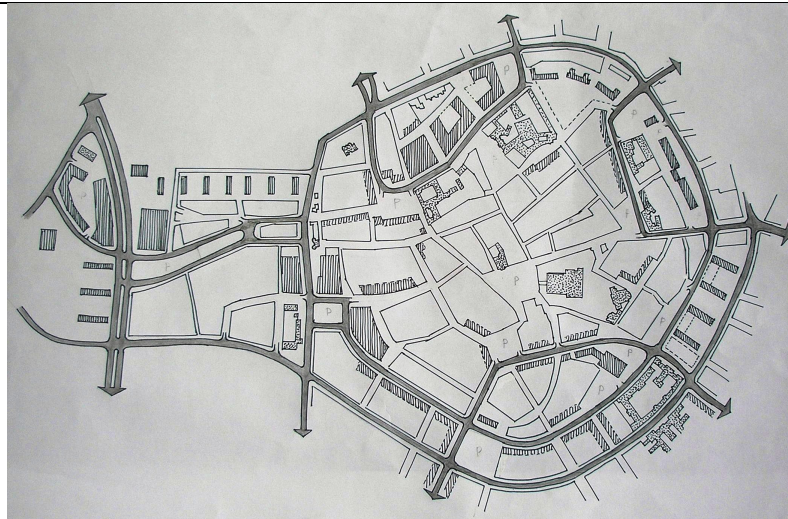
Een vergelijkbare situatie voor het verkeer: rondwegen, toevoerwegen, ontsluitingswegen, radialen, stadsstraten, buurtstraten, woonerven, fietspaden en voetpaden.

In de jaren vijftig nam de woningbouw - zoals overal in Nederland - een hoge vlucht. Toename van de bevolking, grotere huizen, ruimer wonen en minder personen per woning vormden de oorzaken. Het gemeentebestuur voegde de ene na de andere nieuwbouwwijk aan de stad toe. Continubouw was het sleutelwoord.

Aan deze ontwikkeling lijkt nu een einde te komen. Ook in Bergen op Zoom, waar het Plan Bergse Haven inmiddels op een fiasco is uitgelopen. Bovendien, over twintig jaar loopt de bevolking van Nederland terug. In Bergen op Zoom mogelijk al eerder. Een periode van krimp dient zich aan.

NIEUWBOUWWIJKEN:	
't Fort, 2 ^e fase (1960) Zeekant (1970) Lange Weg (1975-1978) Nieuw Borgvliet (1974) Warande West (1950-1960) Warande Oost (1965-1974) Gageldonk west (1947-1960) Gageldonk Oost (1967-1970) Meilust Zuid (1968 1 ^e deel en in 1979 2 ^e deel) Meilust Noord (1974-1978) Tuinwijk (1977-1982) Noordgeest (1982-1990) Bergse Plaat (1990-2008) Boulevard (2010) Renovatie Gageldonk (2008) De Markiezaten (gestart in 2009) Het Groene Gordijn (gestart in 2013) De ScheldeVeste, Waterveste-Smitsveste (gestart in 2015) Nieuwe Waterveste, Oost Kwartier, West Kwartier, 't Suikerwerk (gestart in 2020)	Sinds 1997 zijn Bergen op Zoom en Halsteren verenigd en breidt de gemeente Bergen op Zoom ook uit op voormalig Halsters grondgebied. In diverse Bergse wijken duikt het fenomeen 'inbreiden' op: al dan niet na afbraak nieuwbouw plegen in bestaande buurten: Fort/Zeekant, Blokendoos (Warande West), Cort Heijligerskazerne (Warande Oost). Eerdere inbreidprojecten waren die op het terrein van de voormalige Wihelminakazerne (1981-1982) en op het Juvenaatterrein omstreeks 1989.

Niet alleen de woningbouw was booming, ook het autobezit. Net als overal in historische steden sloeg in de jaren vijftig de bestuurders van Bergen op Zoom de schrik om het hart. Zij meenden te moeten constateren dat de binnenstad niet berekend was op het moderne autoverkeer en voorzagen parkeerproblemen. Het Ingenieursbureau Kuiper, Gouwetor en De Ranitz werd in de arm genomen en in 1960 zag het 'Plan De Ranitz' het daglicht. Het was een verkeerscirculatie- en saneringsplan ineen. De gemeenteraad was in 1961 unaniem enthousiast. Drie lussen zorgden voor de aan- en afvoer van het verkeer waarvoor in het centrum drie nieuwe parkeerterreinen waren voorzien. Dwars door het Havenkwartier een vierbaansweg en ruimte voor de flats die nu aan de oostzijde van de stad staan. Uiteindelijk is alleen de Westersingel voorlangs de Gevangenpoort uitgevoerd. Net als de Bergse Haven bleek dit plan financieel niet haalbaar. Bovendien keerde het tij: begrippen als historie, behoud, herwaardering, renovatie en restauratie deden omstreeks 1970 hun intrede in de beleidsnota's. Voor het letterlijk uitgewoonde Havenkwartier ontwikkelde de stad een rehabilitatieplan (1970). De uiteindelijke oplossingen voor het groeiende verkeer- en parkeerprobleem stond diametraal ten opzichte van de oorspronkelijke: de auto de stad uit in plaats van erin, parkeren aan de rand van de binnenstad in plaats van in het centrum.

PLAN DE RANITZ

De binnenstad werd ontsloten door drie lussen die langs nieuwe en bestaande parkeerterreinen liepen. De Grote Markt bleef het centrale parkeerterrein! Met de Westersingel voorlangs de Gevangenpoort werd de stadsring gesloten. Dwars door het Havenkwartier was een vierbaans rondweg gepland. De gearceerde blokken en stratenwanden verbeelden nieuwbouw: flats, kantoorgebouwen en gezinswoningen. Slechts enkele straten hartje binnenstad bleven gespaard.

Met het in de la verdwijnen van de plannen van De Ranitz was zijn geest nog niet uit het stadhuis verdwenen. Men ging door met afbreken en vaak grootschalige nieuwbouw plegen zonder oog te hebben voor het cultuurhistorisch karakter en de fijnmazige structuur van de Oude Stad. Zie bijvoorbeeld: de aanbouw van het stadhuis (1976, nu wooncomplex Stadshof), winkelgalerij Bosstraat-Pensstraat (1976), De Franciscusberg aan de Schoolstraat (1980), wooncomplex Cromwielstraat (1982). Meer littekens in de binnenstad wijzen op deze vorm van onachtzaamheid. Met het Plan Parade kwam hier verandering in.

Na WO II groeide Bergen op Zoom letterlijk uit haar jasje; de stad raakte al snel door haar bouwgrond heen. Noodgedwongen moest het gemeentebestuur op de Lage Meren tussen de spoorlijn en de Wouwseweg een industrieterrein maken (1954), terwijl daar al in 1915 woningbouw was gepland. Annexatie van een deel van Halsteren kon niet uitblijven. Deze vond in 1962 plaats. Met de aanleg van de Theodorushaven en het bijbehorende industriegebied - begonnen in 1959 en gereed in 1964 - was men hier al op vooruitgelopen. Later volgden nog het Noordland (1970 -1972) en de Poort (1980). Veel van de voor Bergen op Zoom traditionele industrie heeft de overstap naar deze nieuwe industrieterreinen niet meer gemaakt. In de jaren zestig en zeventig verdwenen de meeste om uiteenlopende redenen van het toneel. De hekkensluis is Nedalco, gesloopt in 2011. Een alcoholfabriek die hecht was verbonden met de suikerindustrie in Bergen op Zoom in het bijzonder en die in West-Brabant in het algemeen.

Bij het samenstellen van deze les heb ik dankbaar gebruik gemaakt van:

- W.A. van Ham, *Merck toch hoe sterk*, Studies uit Bergen op Zoom nr. 4, Geschiedk. Kring (1982).
- Willem van Ham en Cees Vanwesenbeeck, *Gids voor oud Bergen op Zoom* (A'pen/Haarlem z.j.).
- Willem A. van Ham, *De straatnamen van Bergen op Zoom*, Gem. archiefdienst BoZ, (1995).
- W.A. van Ham, J. Op 't Hoog, M. Vermunt, C.D. Vanwesenbeeck, *Bergs Monumentenboek. Monumentale architectuur in Bergen op Zoom*, (Bergen op Zoom 1995).
- W.A. van Ham, *Macht en gezag in het Markiezaat*, Uitgeverij Verloren Hilversum (2000)
- Willem A. van Ham, *Bergen op Zoom*, Aflevering 7. in de reeks 'Historische stedenatlas van Nederland' (Delft 2003).
- Artikelen in diverse artikelen in De Waterschans, tijdschrift van de Geschiedkundige Kring. Door middel van een zoekprogramma kunt u artikelen uit de voorbije 40 jaar, opsporen. U vindt dit zoekprogramma op de site van het West-Brabant Archief: www.westbrabantsarchief.nl Op de welkomstpagina naar: kolom ZOEKEN EN VINDEN, vervolgens klikken op TIJDSCHRIFT DE WATERSCHANS en dan zoekterm invoeren. Het werkt fantastisch!
- De in de les en in deze schriftelijke weergave gebruikte plattegronden zijn -op de drie laatste na - van Han Bos en zijn afkomstig uit *Bergen op Zoom* (Historische Stedenatlas).

Niets uit deze syllabus mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de betreffende auteur/samensteller.